

Yusif QAZIYEV
*276 saylı məktəbin ali kateqoriyalı müəllimi,
pedaqoji elmlər namizədi*

AZƏRBAYCANDA MƏKTƏB KİTABXANASININ İNKİŞAF TARİXİNDƏN

(İbtidai məktəb kitabxanaları)

1853-cü ilin oktyabrında təsdiq edilmiş yeni nizamnaməyə görə Azərbaycanda ilk 3 ibtidai şəhər məktəbi (Qubada 10.XI. 1854,- Lənkəranda 21.XI. 1856,-Ordubadda 15.IX.1854) açıldı və onların nəzdində kitabxanalar təşkil edildi.

İbtidai şəhər məktəblərinin əsaslı kitabxanalarının kitab fonduna dair dəyərli məlumatlar vardır; 1865-ci ildə Quba ibtidai məktəbinin kitabxanasında 64 adda kitab 1 ədəd əsas təlim metodu cədvəli, 1 ədəd Səyyar əlifba, 1 ədəd digər tədris vəsaiti (şagirdlərin sayı 48); Ordubad ibtidai məktəbində 133 adda, 560 nüsxə kitab (şagirdlərin sayı 52), bunlardan Avropa dillərində 2 adda 7 nüsxə qalanları isə rus dilində, 1 qlobus, 2 atlas, 6 şəkil; Lənkəranda 93 adda 238 nüsxə (şagirdlərin sayı 58) kitab mövcud idi (6, C, a)

Ümumiyyətlə, 1865-ci ildə dövlət məktəblərinin (7 qəza, 3 ibtidai kitabxanalarında 2075 adda, 6516 nüsxə və 70 ədəd digər tədris vəsaitləri olmuşdur (6, C, a).

1860-1870-ci illərdən başlayaraq, 1864-cü ilin iyulunda təsdiq edilmiş “İbtidai xalq məktəblərinə dair Nizamnamə” ilə əlaqədar, dövlət tərəfindən şəhər və kəndlərdə yeni ibtidai məktəblər açılıb kitabxanalar təşkil edildi.

İbtidai məktəblər açılarkən əvvəlcə onun binası əldə edilib kitabxanası təşkil edilirdi.

İbtidai məktəblər 3 qismdə-şəxsi, ictimai və dövlət məktəbləri kimi təşkil edilirdi. Açılan hər bir məktəbin tarixi ilə kitabxananın tarixi eyniyyət təşkil edirdi. Ancaq heç də açılan bütün ibtidai məktəblərin nəzdində bu hal mövcud deyildir. 1889-cu il məlumatına görə Bakı quberniyasında 40 ibtidai məktəbdən 30-nun, 1902-ci il məlumatına görə isə Gəncə quberniyasında 119 ibtidai məktəbdən 96-nın kitabxanası var idi (10, a)

İbtidai məktəb kitabxanalarının kitab fonduna dair arxiv sənədlərində və dövrü mətbuatda dəyərli məlumatlar vardır. 1867-ci ildə 75 şagirdi olan Mərzə məktəbinin kitabxanasında 47 nüsxə kitab olmuşdur (4). Bu dövrdə Ordubad ibtidai məktəbinin kitabxanası daha zəngin idi. Onun həm əsaslı və həm də şagird kitabxanası var idi. Onun 1877-ci ilin 1 yanvarında əsaslı kitabxanasında 195 adda 431 nüsxə, şagird kitabxanasında 109 adda 114 nüsxə kitab var idi. Həmin ildə Cəbrayıl məktəbinin kitabxanasında 52 man 76 qəp. dəyərində 48

adda, 48 nüxsə kitab var idi (6,A,a) 1884-cü ildə Salyan normal kənd məktəbinin kitabxanasında 150 adda, 417 nüxsə kitab qəzet və məcmuə var idi. Burada Nizami, Füzuli, Hafiz, Sədi və başqalarının əsərləri ilə yanaşı görkəmli rus yazıçı və şairlərindən Puşkin, Qoqol, Lermontov, Ostrovski, Turgenyev və başqalarının əsərləri də var idi (5).

Keçən əsrin 60-cı illərində XX əsrin II onilliyinə qədər ibtidai məktəb kitabxanalarının sayı və kitab fondu ilbəl artmışdır. 1884-cü ildə Gəncə quberniyasında olan 18 ibtidai məktəb kitabxanalarında (məktəblərin sayı 119) 3969 man. dəyərində 4093 nüxsə kitab var idi. Orta hesabla hər bir məktəb kitabxanasında 222 man dəyərində 227 nüxsə kitab var idi. Həmin ildə Bakı quberniyasında olan 30 ibtidai məktəb kitabxanalarında (məktəblərin sayı 40) 4488 man. dəyərində 3755 nüxsə kitab var idi. Orta hesabla hər məktəb kitabxanasında 150 man dəyərində 125 nüxsə kitab var idi (I,41, səh.256). 1902-ci ildə Gəncə quberniyasında 96 ibtidai məktəb kitabxanalarında 40665 man. dəyərində 45825 nüxsə, orta hesabla bir kitabxanada 424 man dəyərində, 477 nüxsə kitab var idi. Bakı quberniyasında isə 95 ibtidai məktəb kitabxanalarında 35023 man dəyərində 52033 nüxsə, orta hesabla bir kitabxanada 369 man dəyərində 52033 nüxsə orta hesabla bir kitabxanada 369 man dəyərində 548 nüxsə kitab var idi (10, a)

İbtidai məktəb kitabxanalarının kitab fondu dövlət hesabına zəif artırdı. Bu da çar hakimiyyətinin uçqarlarda apardığı iyrənc maarif siyasətinin məntiqi nəticəsi idi. Ancaq Azərbaycan ictimaiyyəti və dövrün qabaqcıl maarifçiləri gənc nəslin təlim - tərbiyə işində işğalçı dövlətə ümid bəsləmədilər. Onlar kənd və şəhərlərdə məktəblər açaraq onlara maddi əşya və vəsaitlə (pul, kitab, paltar, yanacaq) yardım edirdilər. Xalq tərəfindən toplanmış pul məbləğinin müəyyən faizi məktəb kitabxanasının kitab fonduna və digər tədris vəsaitlərinə xərclənirdi. Həmçinin bu hesabdən kasıb ailələrin uşaqlarına tədris vəsaitləri, paltar alınıb pulsuz verilirdi (1,a,b).

Bu mülahizəni arxiv sənədləri bir daha sübut edir: 1893-cü ildə ibtidai məktəblər üçün Bakı quberniyasında şəhər ictimaiyyətindən 19449 man. kənd ictimaiyyətindən 239 man. fəxri nəzarətçilərdən 350 man. və ianə hesabına 50 man., Gəncə quberniyasında kənd ictimaiyyətindən 26155 man., fəxri nəzarətçilərdən 20 man., ianə hesabına 23 man, pul toplanmışdır. Hətta müəllimlər camaat qarşısında teatr verib pul toplayırdılar. Toplanmış pul məktəbin işinə xərclənirdi (6,B;14)

Borçalı qəzasının Qızılhacılı kəndində 1877-ci ilin payızında ibtidai kənd məktəbi açılarkən müəllimlərin tələbi üzrə kənd sakinləri məktəb üçün 200 man. əvəzinə 293 man. və dərsliklər üçün 30 man pul topladılar (6, A,b). Həmçinin QTD-nin 1871-ci il hesabatında deyilirdi: Quba məktəbinin fəxri nəzarətçisi Ağa Cavad Mahmud bəy məktəbə hədiyyə olaraq Rusiya xəritəsi, kitabxanaya 66 kitab gətirmişdi və bir neçə kasıb uşaqların təhsil haqqı üçün 30

man vermiş onlardan beşinə öz xərci ilə isti paltar hazırlamışdı (6,A,C) Qazax qəzasının Salahlı normal kənd məktəbinin fəxri nəzarətçisi Hacı Ömər abdi oğlu 1883-cü ildə məktəbə 30 manatlıq müxtəlif kitab və vəsaitlə kömək etmişdir (10,a). 1880-ci ildə Salyan normal məktəbinin açılması münasibətilə oraya toplananlar məktəb ictimaiyyət kitabxanası adlı bir kitabxana təşkil etməyi qərara aldılar və bu məqsədlə könüllü olaraq 342 man. 40 qəp. pul topladılar. Kitabxanaya 420 man 60 qəp. dəyərində müxtəlif kitab və dövrü mətbuat bağışladılar (5).

İbtidai məktəb kitabxanaları aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirirdi:

1. Kitabxanalar kitabları şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrinə müvafiq olaraq seçib əldə etməli idi. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsinə XMN yanında təşkil edilmiş Elmi Komitet və ya Pedaqoji Sovetlər, Tədris Dairə idarəsi rəhbərlik edirdilər (17).

2.İbtidai məktəb kitabxanaları şagirdlərə mütaliyə həvəs oyatmalı, onlara məktəbdə verilən təlim və təhsili sinifdən və məktəbdənxaric mütailə ilə genişləndirməli və möhkəmləndirməlidir. Mənbələrin birində deyilirdi: “Məktəb tikmək və orada oxumaq və birtəhər yazmaq kifayət deyildir, məktəbin vacib vəzifəsi şagirdin əqli və əxlaqi aləmini genişləndirməkdir. Qeyd edilən nəticələrə.... nail olmaq üçün məktəbə kömək edən qüdrətli silahlardan biri məktəbdənxaric mütaliədir. Məktəb nəzdində olan kitabxana mütailə həvəsini möhkəmləndirməli və genişləndirməlidir (9).

3. Kitabxana şagirdlərə kitabdən müstəqil, şüurlu, bacarıqlı istifadə etmək vərdişi aşılmalıdır. “İbtidai məktəbin əvvəlinci və axıncı başlıca vəzifəsi və borcu şagirdlərə nəinki mütailə ustalığı vermək, həmçinin onlarda mütaliyəyə tələbatı və kitaba məhəbbəti inkişaf etdirmək və dərinləşdirməkdir ki, məktəbi bitirdikdən sonra bu ustalıq uşaqların şəxsi təhsilində, onlar tərəfindən əlverişli kitabların süurlu və səmərəli mütaliəsində əlavə qüvvə artırsın”(7).

4. Geniş xalq kütlələrinin maarflənməsi məqsədi ilə ibtidai məktəb kitabxanaları yalnız məktəblilərə yox, kənd əhalisinə- gənclərə və valideynlərə, məktəbin yetirmələrinə də xidmət etməli idi. Bu münasibətlə mövcud həyat təcrübəsi müzakirə edilib qeyd edilirdi: “Şagirdlər sadə dərsliklərə yiyələnib və tədris müəssisəsini bitirib güman edirlər ki, bununla işi qurtardılar və təhsillərini bitirdilər, daha bundan belə tamamilə arxayındırlar..., məktəb heç vaxtı şagirdlərə tam bilik verə bilməz və onlar bu biliklə kifayətlənməməlidirlər,... insanın həyatında təlim müntəzəm olaraq davam etməlidir. Əbəs deyildir ki, xalq zərb-məsəlində deyilir: “Əsr yaşa,əsr oxu”(7)

5. İbtidai məktəb kitabxanalarının vəzifələrindən biri də bütün il ərzində şagirdlərin mütaliəsinə müntəzəm və ardıcıl rəhbərlik etmək idi. Çünki yay tətili uzun çəkirdi. Onların mütaliə ardıcılığı pozulurdu. Mahir pedaqoq A. Çernyayevski bu uçurumu aradan qaldırmaq üçün tətillə vaxtları kitabxanaların açıq olmasını və heç olmasa həftədə bir dəfə şagirdlərin məktəbə gəlib məşğələ

keçmələrini irəli sürdü: “Tədris ili payızda, noyabr ayında tarla işləri qurtarandan sonra başlayır və yazın gəlməsi ilə qurtarır. Bu 5 aya yaxın davam edir; qalan vaxtlarda uşaq əlinə kitab almır, çünki əvvələn onun kitabı yoxdur, eləcə də heç bir şey başa düşə bilmir; ikincisi, onda müəllimə həvəs inkişaf etməmişdir;...Lazımdır ki, yay işləri vaxtı bazar günləri şagirdlər məktəbə gəlsinlər və saat 12-ə qədər məşğul olsunlar”(14)

(*QTD-nin 1877-ci il hesabatında deyilirdi ki, məktəb Borçalı qəzasında ilk tatar məktəbi idi. 14 şagirdi olmuşdur. Məktəbin müəllimi tatar dilini bilən Miligidze olmuşdur (Gürc.R.MDTN, F.Ç.B. s.3, iş 422v., 48)).

A.Çernyayevski işlədiyi və rəhbərlik etdiyi məktəblərdə bu işi təşkil edib həyata keçirirdi. O, qeyd edirdi ki, rəhbərlik etdiyi məktəblərdə tətil müddətində şagirdlər həvəslə məktəbə baş çəkib müəllimə ilə məşğul olurlar (4).

Qeyd edilən vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədilə ibtidai məktəb kitabxanalarında rəngarəng işlər və tədbirlər həyata keçirilirdi. Əsas işlər: kitabxanada xidmət işinin təşkili, ədəbi qiraətlər, albomların tərtibi, söhbətlər, ədəbi- bədii gecələrin keçirilməsi, kitab tədavülü və sair idi ki, bu işlər də həm məzmunca, həm də kəmiyyət və keyfiyyətinə görə qəza məktəb kitabxanalarından irəlidlə gedirdi.

Şagirdlərə və kənd əhəlisinə kitabxana xidmətinə yaxşı və səmərəli təşkil etmək üçün kitabxanadakı kitabların kataloqu düzəldilir, kitablara dair Uçot kitabı, kitab dövriyyəsinə dair hərəkət kitabı aparılırdı. Kitablار kitabxanalarda elm sahələri üzrə komplektləşdirilmişdir. Bakı quberniyasında 14 ibtidai məktəb kitabxanasında, Gəncə və Şəki şəhərlərində kitabxanalarda kitablar 12 şöbədən ibarət idi; povestlər və hekayələr, təbiətşünaslıq, dini-əxlaqi kitablar, nağıllar, texniki kitablar, soraq kitabları və s. şöbələr mövcud idi (2).

Ədəbi qiraətlər həm şagirdlər, həm də yaşlılar üçün təşkil edilirdi. Bakı quberniyasının ibtidai məktəblərində böyük yaşlı (14-19 yaşlı) şagirdlər üçün həftəlik məşğələlərin rejimi müəyyənləşdirilmişdi. Rejimdə şagirdlərin sinifdən xaric müəlliməsinə və müəllimə prosesində oxunmuş materialın müzakirəsinə 2 saat 30 dəq. vaxt verilirdi (13).

Albomlar kitabxanada olan köhnə və sıradan çıxan bilən şəkili kitablardan istifadə edilərək tərtib olunurdu. Onlar müəllimlərin rəhbərliyi altında şagirdlər tərəfindən tərtib edilirdi. Onlar elə məzmununda tərtib edilirdi ki, onlardan şagirdlər və müəllimlər dərslik kimi istifadə edirdilər(13).

Kitab mübadiləsi məktəb kitabxanalarında müxtəlif iş rejiminə malik idi. Bəzi kitabxanalar bütün iş günlərində, bəzilərində 4 gün, bəzilərində 2 gün açıq olurdu. Salyan normal məktəbin kitabxanası həftədə 2 gün-bazar günü və bir iş günü açıq olurdu. Əksər məktəb kitabxanaları yay fəslı müddətində bağlı olurdu (2).

Şagirdlərin müəlliməyə böyük həvəs göstərdiklərinə baxmayaraq ibtidai məktəb kitabxanalarında uşaq müəlliməsinə dair kitablar çox azlıq təşkil edirdi.

Kitabxanalarda olan kitablar isə anti-pedaqoji xarakter daşıyırdı. Mətbuatda mövcud uşaq kitablarından xalq nağıllarının daha faydalı olduğu qeyd edilirdi və uşaq kitablarının hansı məzmununda olması barədə təkliflər irəli sürülürdü: “Bizimsə, uşaq kitabı öz xarici ləyaqəti ilə bərabər...aşağıdakı tələbləri ödəməlidir: uşaqlarda məşğuliyyət yaratmaq (necə deyirlər, asan və məşğuledici müəllim); uşaq zəkasına biliklərlə onların fantaziya və xəyallarının düzgün inkişafına kömək etmək; uşaqlarda estetik hisslər, həqiqi vətənpərvərlik, dindarlıq, vətənə və ümumiyyətlə yaxın şəxslərə, tərbiyəçilərə, yoldaşlara məhəbbət doğurmaq, onları inkişaf etdirmək və möhkəmləndirmək; insanlara, heyvanlara, habelə bitkilərə mərhəmət; boric, vicdan hissi, xatalara cavabdehlik; şərə, yalana, geniş mənada hiyləyə, ürəksizliyə, acgözlüyə, israfçılığa nifrət hissi və s. (16).

Lakin o zamankı maarifpərvərlərin uşaq müəlliminə dair xəyal etdikləri kitablar, zəngin məktəb kitabxanaları və onların sinifdən xaric müəllimlə ilə əlaqədar olaraq aparacağı işlər problem olaraq qalırdı.

Beləliklə, ibtidai məktəb kitabxanaları haqqında aşağıdakı nəticələri qeyd etmək olar:

1. Çar Rusiyası kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq öz mənfəəti naminə ucqarlarda əhəlinin elementar savad alması üçün digər məktəb tipləri kimi ibtidai məktəb şəbəkəsini də genişləndirdi və onların nəzdində kitabxanalar təşkil edildi. Onların sayı ilbəil artaraq geniş əhəli kütləsinin elementar savad öyrənmələrinə xidmət etmişdir. Ancaq onların kitab fondunun zənginləşməsinə və işçilərin maddi vəziyyətlərinin yaxşılaşmasına başdövdu baxılmışdır. Lakin xalq kütlələrinin yardımı və köməyi sayəsində böyüməkdə olan nəslin təhsil prosesi davam etmişdir.

2.İbtidai məktəb kitabxanaları şagirdlərin təlim-tərbiyə işində başlıca rol oynamaqla bərabər geniş əhəli kütlələrinin savadlanmasında böyük xidmət göstərmişdir. Məhz buna görə də kitabxanalar bacarıqlı əllərə- müəllim və məktəb nəzarətçilərinə tapşırılırdı.

3. Dərsliklər və sinifdən xaric müəllimlə üçün kitablar az və kefiyyətsiz olmuşdur. Mətbuatda deyilirdi: “Kitablar 100 il bundan qabaq nə məzmununda idisə, indi də elədir, bədii tərtibatca zəifdir, şagirdləri özünə cəlb etmir” (9).

4.Kitabxana xidməti iqtisadi səbəblər üzündən az və kefiyyətsiz olmuşdur. Belə ki, ibtidai məktəb kitabxanalarında kitabxana ştatına maaş verilmirdi. Sonralardan Gəncə quberniyasında yalnız 2 məktəb kitabxanasına il ərzində 75 man əmək haqqı verilirdi. (2,səh 128).

5. Azərbaycanlılar üçün açılmış ibtidai məktəblərin kitabxanalarında ana dilində dərslik və müəllimlə kitabları yox dərəcəsində olmuşdur. Rus və xarici (alman, fransız və Şərq) dillərdə olan kitablar isə həddindən artıq azlıq təşkil etmişdir. Səbəblərdən biri azərbaycanlılar üçün açılmış ibtidai məktəblər əhəlinin sayına görə həddindən artıq az olmuşdur. Bu müddəanı çar

hökumətinin öz mətbuatı da təsdiqləyir. Belə ki, III Dövlət Duması deputatlarından biri Qafqazda və o cümlədən Azərbaycanda maarif işlərinin acınacaqlı halından danışarkən bu rəqəmləri misal gətirmişdir. “Bakı quberniyasında 774600 müsəlman əhalısı üçün 37 ibtidai məktəb, Gəncə quberniyasında 526000 adam üçün 47 məktəb vardır(8).

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov M.F. Əsərləri 3-cü cild B, 1955, səh. 107; b) Распоряжения по печителя КЦО (Кавказский Ученый Окурик) в 1880г, Тифлис (Т), 1880, №4 стр. 132, №7, стр. 228.

2. Богоявленский А.А. Библиотечное дело в начальных училищах КУО, С-Петербург, 1913, стр. 119, 121, 127, 132.

3. Черняевски. Итоги народного образование кавказские мусулмание. Т. Газ. «Кавказ», 1895, №24, (3).

4. Черняевски. Несколько слов о народных школах в кавказском крае. Т. газ. «Кавказ», 1867, №28, стр. 2. 17, 18, 132, 119 19, 22, 25, səh 128.

5. Əhmədov N. Salyanda ilk məktəb. B, “ Azərbaycan müəllimi” qəzeti 25 iyul 1969, №59.

6. Gürcüstan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (GRDTA) Fondlar (F). Vərəq (V)

A. Fond 416.a) S. 3, iş 529, V. 37-38. b) S.3 iş 422, v. 48.

C) S.3, iş 496, v. 21.

B. fond 422. S.1, iş 4862, v 26 və arxa v. 112

C. Fond. 428. a) S.1 iş 171, v. 58, 242, 216 və arxa, v. 246;

b) S.1, iş 171, v. 56 arxa c) s.1, iş 171, v. 174, 175, 176, 177, 180, 181, 124.

ç) s.1 iş 171, v, 58 arxa, v. 155, 178. d) s.1, iş 38, v. 17.

7. Журнал заседанием полечительского совета КУО 15-16

8. Кавказские депутаты в-Зем Государственном Думе B, 1912, 26.

9. Марыкуева В.Н. О школьных библиотеках 14, 24 М. 1884, стр. 5.

10. ахрем по печителя КУО на , Т, 1889, стр. 131, əlavə 305, 311 317.

в) Отчет попечителя КУО на 1902г., Т. 1903, cədvəllər: 1, 2, 25, 32, 77, 108, səh. 6, 7, 8, 9, 111, 135, 174.

11. Отчет попечителя КУО на 1884г, Т. 1885г, стр 256.

12. Отчет попечителя КУО на 1884, Т. 1885, əlavə 311, 317.

13. Отчет Директоров и Инспекторов Народных училищ в КУО. Ов осмотре учебных заведений 1903-1904гг, Т. 1904, стр. 155. 20, 21.

14. Распоряжения попечителя КУО в 1882г, Т. 1882, №3, стр 112.

15. Распоряжения попечителя КУО в 1889г, Т 9. Т. 1889, №5 стр. 188, № 12, стр 121.

16. Саков Н.С.Т. Внеклассное чтение учащихся –жур « Кавказская школа», Т. 1913, стр. 1-13.

17. Сопосинский А. Указатель книгам.- Киев, 1887, стр.1-2.

Ю.Х.ГАДЖИЕВ

**ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ШКОЛЬНЫХ БИБЛИОТЕК
АЗЕРБАЙДЖАНА
*РЕЗЮМЕ***

В статье, начиная с середины XIX века наравне с “ газа” школами были созданы начальные школы. На их базах были открыты библиотеки.

В этой статье отмечаются ценные информации о книжных фондах и обязанностях библиотек. Также обширно говорится о режиме, методах, правилах обмена книг.

Самая заметная служба библиотек начальных школ было в том что, они служили не только ученикам и учителям, так же для широкой массе народа - молодежи и родителям.

Y.Kh.QAZIYEV

**HISTORY OF THE SCHOOL LIBRARIES IN AZERBAIJAN
*SUMMARY***

By mid of XIX century primary schools were formed at the same time with haze schools. Libraries were formed in their base.

Valuable information about book fund and library's duty is noted in the article. Also spoken about regime, method and rules of book exchange extensively.

The most important service of prime schools has been that they have served not only for students and teachers; they have served also for wide population mass-young and parents.